

Przedmowa

Miasta jako osadnicza forma życia społecznego towarzyszyły dziejom społeczeństw ludzkich od najdawniejszych czasów. Wytworzyły je już cywilizacje antyczne, rozwinęły się w Europie średniowiecznej, pojawiając się w miarę rozwoju gospodarczego kontynentu i wzrostu jego zaludnienia. Życie gospodarcze i społeczne, warunki przestrzenne i wymogi bezpieczeństwa kształtowały przez wieki funkcje ośrodków miejskich, wpływając na ich rozwój i wygląd. Od narodzin miasta skupiały przeważnie żywioł pozarolniczy i – gromadząc wytwórców rozmaitych rękodzieł (w tym narzędzi pracy) oraz ludzi handlu – wywierały decydujący wpływ na ogólny postęp cywilizacyjny. Pojawiły się też na ziemiach Polski średniowiecznej, najpierw w postaci grodowo-miejskiej, a następnie jako powoływane do życia według wzorów zachodnioeuropejskich samorządne gminy lokacyjne.

Wielkie znaczenie miały więc przeobrażenia prawne i przestrzenne, mające swoje źródło w przywilejach lokacyjnych, które otwierały nowy rozdział dziejów miast polskich i tworzyły samorządne gminy na podstawie rozpowszechnionego ówczesnie prawa magdeburskiego.

Zmiany te, dokonujące się z dużą dynamiką w XIII stuleciu, nie ominęły także drugiego po Krakowie centrum osadniczego Małopolski – stołecznego Sandomierza. Jego początki jako naczelnego grodu prowincji sandomierskiej sięgają lat siedemdziesiątych X wieku, kiedy wielkopolscy Piastowie rozpoczęli podbój wschodniej części Małopolski i stworzyli na Wzgórzu Zamkowym ośrodek władzy politycznej i administracyjnej, stanowiący przyczółek do dalszej ekspansji w kierunku górnej Wisły. Jego rolę zwiększało wydatnie strategiczne położenie na szlaku ruskim, pomimo bliskiego sąsiedztwa grodu zawichojskiego, strzegącego największej w regionie wczesnośredniowiecznej przeprawy przez Wisłę.

W XI i XII stuleciu nastąpił dalszy dynamiczny rozwój sandomierskich podgrodzi na Wzgórzu Kolegiackim i Collegium Gostomianum, a także osady wczesnomiejskiej z targiem na Wzgórzu Staromiejskim.

Z powodu wojennych zniszczeń i zahamowań w rozwoju przeżył Sandomierz przynajmniej trzy próby założenia miasta lokacyjnego. Ubóstwo źródeł nie ułatwia rozeznania kwestii kluczowych dla jego rozwoju. Wiele (w tym przykład Krakowa) wskazuje jednak na to, że takie miasto istniało w Sandomierzu w 1. ćwierci XIII stulecia, za panowania (i dzięki wsparciu inwestycyjnemu) księcia Leszka Białego. Zostało zlokalizowane najpewniej na nasyconym już w XII wieku kościołami i intensywnie zasiedlonym Wzgórzu Świętojakubskim, nazywanym odtąd Wzgórzem Staromiejskim. Nie ulega więc wątpliwości, że zabiegi lokacyjne dotyczyły założenia miejskiego ogromnego, nieustępującego wiele realizacjom lokacyjnym stołecznego Krakowa. Dotrwało ono jednak tylko do najazdu tatarskiego w 1241 r., zmiecione do reszty z powierzchni ziemi przez kolejną, niezwykle tu krwawą inwazję mongolską w zimie 1259/1260 r.

Biorąc pod uwagę wyjątkowo rozległą i skuteczną działalność w zakresie lokacji miast księcia Bolesława Wstydliwego, wspartego w tej mierze zachętą materialną i moralną żony Kingi Arpadówny, nie można wykluczyć, że postarał się on wskrziesić osadę miejską w pognębnym przez los wojenny i zniszczonym po barbarzyńsku Sandomierzu. Jest bowiem w pełni możliwe, iż w ciągu trwającego jeszcze 19 lat panowania przeprowadził lokację miejską, być może obejmującą obszar przy kościele św. Piotra. Pewności jednak nie mamy, chociaż dopatrzeć się śladów tej lokacji można w późniejszym dokumencie z 1286 r., wystawionym dla Sandomierza przez księcia Leszka Czarnego.

Niezależnie od tego przypało temu przywilejowi – z powodu utraty sandomierskich źródeł aktowych z okresu trzech pierwszych ćwierćwieczy trudnego XIII stulecia – szczególne znaczenie. Jest bowiem świadectwem kolejnej lokacji miasta, znanym i analizowanym przez wielu badaczy dziejów Sandomierza i najdawniejszych miast małopolskich. Wiele uwagi poświęcono mu również w referatach wygłoszonych w trakcie obu sesji naukowych z okazji 730-lecia wspomnianej lokacji miasta w 1286 r., które publikujemy w niniejszym wydawnictwie.

Wystawiony w 1286 r. przywilej zawierał szeroki program zagospodarowania terenów lokacyjnych oraz powołania samorządnej gminy miejskiej na prawie magdeburskim. Fakt ten leży u podstaw dalszego rozwoju Sandomierza, wyznaczając ramy prawne i ekonomiczne dla funkcjonowania wspólnoty miejskiej. Z czasem wykształcił się pełny samorząd miejski, reprezentowany początkowo przez wójta i ławę miejską, a wkrótce uzupełniony przez radę miejską na czele z burmistrzem. O sukcesie całości przedsięwzięcia lokacyjnego świadczy nie tylko systematyczny przyrost demograficzny gminy sandomierskiej, ale przede wszystkim życie gospodarcze oparte na rzemiośle i handlu oraz prężne środowisko

kulturalne skupione wokół kolegiaty, parafii i innych instytucji kościelnych. Nie ulega więc wątpliwości, iż lokacja przeprowadzona w 1286 r. dała mocne fundamenty dla dalszego rozwoju Sandomierza, a jego materialnym świadectwem są inwestycje doby kazimierzowskiej (1333–1370) i wspaniałe dokonania mieszkańców miasta w okresie Odrodzenia.

Przypadająca w 2016 r. 730. rocznica lokacji królewskiego Sandomierza stała się inspiracją do przygotowania ambitnych planów uroczystych obchodów, wykraczających poza programy dotychczasowych świąt miejskich. Motywacją szerszego spojrzenia na najdawniejsze dzieje grodu i miasta była, odnosząca się do 1097 r., relacja z kroniki Galla Anonima o trzech stolicach królestwa – Krakowie, Sandomierzu i Wrocławiu. Sugerowało to zaprojektowanie święta Sandomierza w skali ogólnokrajowej, ściągnięcie doń nie tylko ludzi kultury, polityki i mediów, lecz także ludzi nauki, zaangażowanie ich do wystąpienia na związanych z Sandomierzem sesjach naukowych, w dyskusjach i wykładach. Szczególne i symboliczne znaczenie miało zaproszenie do Sandomierza prezydentów Krakowa i Wrocławia jako gospodarzy dawnych ośrodków grodowo-miejskich, wspólnie z Sandomierzem pełniących funkcję *sedes regni principales*. Okazało się jednak rychło, że planowane od miesięcy rozmach i organizacja uroczystości pozostały w sferze sympatycznych zamiarów. Przerosły widocznie możliwości, wyobraźnię i odwagę organizatorów, którzy nie dostrzegli okazji do przypomnienia społeczeństwu, iż Sandomierz nie tylko żyje dniem dzisiejszym, lecz także pamięta, że jako stolica prowincji i królestwa wniósł niegdyś wielki wkład terytorialny i ludnościowy w budowę państwa piastowskiego, stanowił długo gród o znaczeniu naczelnym, centrum kultury i nauki oraz ośrodek miejski o znamionach metropolitalnych. Wielka szkoda.

Jubileusz 730-lecia lokacji miasta potraktowano więc jako uroczystość lokalną, a jedynym śladem pierwotnych wielkich planów okazały się rozbudowane tematycznie sesje naukowe. Również jednak w tej dziedzinie nie zdołano zrealizować wszystkich planów: przygotowane już zaproszenia nie zostały wysłane ani do poszczególnych osób, ani do instytucji naukowych. Mimo to w wygłoszonych referatach poruszono węzłowe problemy z dziejów grodu i miasta, stwierdzając trafnie, że dotyczyły wydarzeń ważnych nie tylko dla dzielnicy czy księstwa sandomierskiego, lecz dla całej ówczesnej Polski.

W dniu 28 września 2016 r. w siedzibie Polskiej Akademii Umiejętności przy ulicy Sławkowskiej 17 w Krakowie odbyła się uroczysta konferencja pod inspirującym i kontrowersyjnym tytułem „Sandomierz – miasto niespełnionych nadziei. W 730. rocznicę lokacji miejskiej”. To niezwykle symboliczne wydarzenie uświetnili swą obecnością luminarze polskiej nauki reprezentujący przede wszystkim różne

specjalności nauk historycznych¹. Wszystkich prelegentów łączyła życzliwość dla królewskiego miasta Sandomierza i prowadzone nad jego przeszłością badania, a także – co nie mniej ważne – osobiste wspomnienia związane z Sandomierszczyzną.

Obchody jubileuszu lokacji w nadwiślańskim grodzie rozpoczęły się na Zamku Królewskim w Sandomierzu 7 i 8 października 2016 r. Ich prologiem była uroczysta sesja naukowa, którą zaszczylicili swoją obecnością wybitni przedstawiciele polskiej nauki historycznej, z nestorem polskich mediewistów prof. dr hab. Henrykiem Samsonowiczem na czele².

Problematyka prezentowanych w niniejszym tomie referatów, wygłoszonych podczas obu jubileuszowych sesji, jest odzwierciedleniem podejmowanych od lat interdyscyplinarnych badań nad początkami Sandomierza, jego zapleczem osadniczym oraz rolę i znaczeniem miasta w Polsce Piastów i Jagiellonów. Uwagę badaczy przyciąga nadal sam proces lokacji, a także szereg szczegółowych zagadnień wykraczających poza średniowieczne dzieje miasta, pozwalających szerzej i obiektywniej spojrzeć na uwarunkowania i procesy decydujące o roli Sandomierza w różnych okresach jego historii. Na uwagę zasługują również głosy, wypowiedziane podczas

---

¹ Sesja odbyła się w sali im. Karoliny Lanckorońskiej, a w jej programie z referatami wystąpili kolejno: prof. dr hab. Feliks Kiryk – *Sandomierz. Miasto wielkiej przeszłości*; prof. dr hab. Stanisław Grodziski – *Sandomierz – znaczenie i losy w ustroju szlacheckiej Rzeczypospolitej*; dr Dominika Burdzy – „*Nostra Ecclesia*” – *stosunki kościelne w staropolskim Sandomierzu*; prof. dr hab. Bogusław Krasnowolski – *Przekształcenia urbanistyczne i architektoniczne Sandomierza do najazdu szwedzkiego 1655*; prof. dr hab. Zdzisław Noga – *Sandomierz na dawnych mapach kartograficznych*; prof. dr hab. Jerzy Wyrozumski – *Miasto postępującej degradacji*. Zwieńczeniem krakowskiej sesji była interesująca dyskusja z udziałem prelegentów oraz gości, wśród których nie zabrakło grupy sandomierzan, jednak bez przedstawicieli sandomierskiego magistratu.

² W trakcie dwudniowych obchodów 730-lecia lokacji Sandomierza wygłoszono łącznie 9 naukowych referatów. 7 października w Sali Rycerskiej Zamku Królewskiego wystąpili kolejno: prof. dr hab. Andrzej Buko – *Sandomierz i wczesna chrystianizacja Polski: przesłanki archeologiczne*; dr hab. Marek Florek – *Sandomierz między Północą, Południem i Wschodem. Ponadregionalne kontakty Sandomierza w X–XIII w. w świetle znalezisk archeologicznych*; ks. dr hab. Tomasz Moskal – *Sandomierska sieć kościelna w kontekście diecezji krakowskiej do końca XIII wieku*; prof. dr hab. Jan Ptak – *Sandomierz jako przedmiot rywalizacji książąt*; dr Piotr Okniński – *Kształtowanie ośrodka miejskiego w Sandomierzu w II połowie XIII wieku na tle urbanizacji Małopolski*; dr Roman Chyła – *Wokół lokacji Sandomierza i Zawichostu*; dr hab. Tomisław Giergiel – *Problemy edytorskie dokumentu lokacyjnego Sandomierza*; prof. dr hab. Feliks Kiryk – *Z dziejów szpitalnictwa i opieki społecznej w dawnym Sandomierzu*. W sobotę 8 października podczas uroczystości jubileuszowych, ale poza właściwą sesją naukową, referaty wygłosili: prof. dr hab. Henryk Samsonowicz – *Sandomierz w dziejach Polski*; oraz dr hab. Henryk Seroka – *Herb Sandomierza w świetle źródeł historycznych*. W dalszej części uroczystych obchodów na Zamku Królewskim odbyła się podniosła uroczystość nadania honorowego obywatelstwa Sandomierza drowi Januszowi Kamockiemu oraz prof. drowi hab. Andrzejowi Schinzłowi.

dyskusji na sesji krakowskiej, a nieujęte w publikacji, dotyczące szans rozwojowych miasta w XIX i XX stuleciu, a także podkreślające rangę przemysłu szklarskiego dla ogólnego potencjału ekonomicznego miasta i jego prestiżu u progu XXI wieku.

Zebranie wygłoszonych w Krakowie i Sandomierzu referatów w jednym tomie nie było zadaniem łatwym, należy jednak podkreślić, iż życzeniem władz samorządowych Sandomierza było opublikowanie wszystkich tekstów wygłoszonych podczas obu jubileuszowych konferencji. Z punktu widzenia naukowego był to zabieg dość karkołomny, biorąc pod uwagę zróżnicowaną problematykę poruszaną przez autorów prezentowanych tekstów i ich rozpiętość chronologiczną. Poważne trudności redakcyjne wiązały się także z brakiem spójności w zakresie aparatu naukowego, a także zróżnicowaną wartością merytoryczną oddanych do druku tekstów. To z kolei determinowało ostateczną konstrukcję i strukturę opracowanego tomu materiałów jubileuszowych.

Sygnalizowane wcześniej problemy organizacyjne, koncentrujące się przede wszystkim wokół struktury i patronatu uroczystych obchodów jubileuszu lokacji w 2016 r., odbiły się negatywnie nie tylko na technicznej stronie prac redakcyjnych, ale – co oczywiste – nadmiernie wydłużyły sam proces wydawniczy. Nie można wreszcie pominąć smutnego faktu, iż trzyletni dystans czasowy spowodował, że nie wszyscy autorzy doczekali chwili opublikowania swych tekstów.

Potrzebę trwałego upamiętnienia 730. rocznicy lokacji Sandomierza uznały nowe władze samorządowe miasta na czele z Panem Burmistrzem Marcinem Marcem oraz Rada Miasta Sandomierza z jej przewodniczącym Wojciechem Czerwem, którym składamy szczerze podziękowania. Władze królewskiego Sandomierza przyjęły bowiem słuszne założenie, iż konsekwentne budowanie atrakcyjnego obrazu życia kulturalnego miasta wymaga również wykorzystania cennych doświadczeń i wskazówek, płynących z jego bogatego i wielowymiarowego dziedzictwa historycznego.

W tym miejscu warto też przypomnieć, iż historycznie utrwalone funkcje Sandomierza w sferze ekonomicznej, uwzględniające położenie miasta na szlakach handlowych, rozwój handlu i lokalnego rzemiosła czy udział w splawie wiślanym, nie wyczerpują możliwości rozwojowych nadwiślańskiego grodu na przestrzeni wieków. Podczas niezwykle inspirującej dyskusji kończącej sesję krakowską podniesiony został pierwszorzędny dla możliwości rozwojowych Sandomierza problem historycznych tradycji przemysłu szklarskiego i jego współczesnego oblicza³. Przypomnijmy, że już w ramach inwestycji Centralnego Okręgu Przemysłowego wybudowana została w pobliżu Sandomierza huta szkła „Metan”, uruchomiona

---

³ Szerzej problematykę tradycji hutnictwa szklarskiego poruszył w dyskusji podczas krakowskiej sesji 28 września 2016 r. mgr inż. Jerzy Zrański.

w kwietniu 1939 r., będąca najnowocześniejszą hutą szkła płaskiego w ówczesnej Polsce. Ukoronowaniem sukcesów sandomierskich hutników szkła rozpoczętych przez hutę „Metan”, kontynuowanych przez HSO „Sandomierz” i kombinat „Vitro-bud” było uruchomienie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku przez Pilkington Polska produkcji szkła płaskiego metodą float, a w kolejnych latach podjęcie przez Pilkington Automotive Poland przetwórstwa szkła – reprezentujących najwyższy poziom światowy w produkcji i przetwórstwie szkła płaskiego.

Nie można też zapominać o roli kulturalnej Sandomierza i o całym bogactwie dokonań w tej tak ważnej dla organizmu miejskiego sferze. Obecność wielu znakomitych ludzi kultury, począwszy od epoki średniowiecza aż po czasy współczesne, i pozostawione po nich dzieła są dobitnym przykładem twórczego dorobku materialnego i duchowego w grodzie nad Wisłą. Ważną część tej spuścizny tworzyli duchowni związani z miejscowymi parafiami, a szczególnie z sandomierską kolegiatą pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, od roku 1818 biskupią katedrą. Głęboko osadzone w historii miasta było też miejscowe środowisko oświatowe i literackie, którego wybitnymi przedstawicielami w okresie międzywojennym byli m.in. Aleksander Patkowski, Wincenty Burek czy Roman Kosela.

Różnorodność wątków w dokonaniach szeroko pojętego środowiska intelektualnego, widoczna również w trudnym okresie powojennym, zachowała swoją żywotność po 1989 r. w nowej rzeczywistości politycznej, społecznej i ekonomicznej. Obok tak wybitnych twórców jak Wiesław Myśliwski czy Andrzej Sarwa tworzą ją sandomierskie instytucje kulturalne: muzea, towarzystwa naukowe, fundacje, szkoły, stowarzyszenia i inne podmioty działające na rzecz aktywizacji kulturalnej mieszkańców i podtrzymujące bogate tradycje historyczne i kulturalne miasta. Mają one ogromny wkład w kreowanie niepowtarzalnego obrazu i klimatu Sandomierza w drugiej dekadzie XXI wieku.

Ostatnie trzy dekady od przełomu ustrojowego w Polsce, tak ważne dla dynamiki przemian społeczno-ekonomicznych, miały ogromne znaczenie dla funkcjonowania wspólnot samorządowych i przyniosły szereg zmian widocznych przede wszystkim w sferze infrastruktury lokalnej.

Otwarte pozostaje pytanie o strategię rozwoju sandomierskiej gminy miejskiej w kolejnych dekadach i udział w potencjale tej jednostki samorządowej takich sfer działalności ekonomicznej i kulturalnej, jak przemysł, handel, edukacja czy dynamicznie rozwijające się hotelarstwo i turystyka. Doświadczenia historyczne podpowiadają, że wizja przyszłości miasta i regionu musi uwzględniać tradycje historyczne, współczesny potencjał, osiągnięcia lokalnego przemysłu i rolnictwa, ale również wytyczać innowacyjne kierunki i priorytety rozwojowe służące kolejnym pokoleniom mieszkańców tej ziemi. Jednym z zagrożeń o charakterze

ogólnopolskim są problemy demograficzne i odpływ młodych, wykształconych mieszkańców miasta do większych aglomeracji, a także emigracja ekonomiczna.

Oddawany do rąk sandomierzan i wszystkich zainteresowanych przeszłością tego prastarego grodu tom materiałów jubileuszowych ma w zamierzeniu autorów i redaktorów nie tylko uświetnić 730-lecie lokacji miasta, ale także stanowić świadectwo dokonań minionych pokoleń mieszkańców tej ziemi, a wreszcie skłonić do głębszej refleksji nad wytyczaniem nowych kierunków rozwoju nadwiślańskiej wspólnoty samorządowej, jaką stanowi królewski Sandomierz.

***

Zawarty w publikacji materiał ikonograficzny został przygotowany m.in. dzięki uprzejmości, zaangażowaniu i pomocy szeregu osób i instytucji. Podziękowania kierujemy przede wszystkim do Urzędu Miejskiego w Sandomierzu, za wsparcie organizacyjne i techniczne związane z pracami redakcyjnymi przy niniejszej publikacji. Szczególnie cenna okazała się pomoc Pana Dariusza Sochy oraz Pana Tomasza Chmiela, pracowników Referatu Kultury, Promocji, Sportu i Turystyki Urzędu Miejskiego, którzy bezpośrednio współpracowali z redaktorami jubileuszowego tomu. Słowa wdzięczności kierujemy do dyrektora Muzeum Okręgowego w Sandomierzu, Pana dra Dominika Kacpra Płazy, za udostępnienie ilustracji na okładkę tomu. Publikacja skanów map Sandomierza i okolic z przełomu XVIII i XIX wieku nie byłaby możliwa bez zgody i uprzejmości dyrekcji Österreichisches Staatsarchiv w Wiedniu, której składamy gorące podziękowania. Uzupełnienie niektórych zawartych w tomie referatów o materiał ilustracyjny wymagało także konsultacji o charakterze prawnym, za co jesteśmy wdzięczni Księdzu prałatowi drowi Waldemarowi Gałązce. Dziękujemy dyrektorowi Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu Księdzu Andrzejowi Rusakowi za wykonanie fotografii dokumentu lokacyjnego Sandomierza oraz kustosz tego muzeum Pani Urszuli Stępień za uwagi i konsultacje dotyczące ikonografii historycznej miasta. Zainteresowanie postępem prac nad przygotowaniem publikacji i życzliwość okazało także wiele innych osób, m.in. prezes Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego Pani dr hab. Anna Szylar, Pani dr Teresa Wroczek, Pan redaktor Krzysztof Burek, Pan sędzia Edward Loryś oraz Pan Ireneusz Skrzyński, którym jesteśmy niezmiernie wdzięczni. Na ostateczny kształt merytoryczny i edytorski przygotowywanej publikacji miały również wpływ konsultacje i uwagi dr Agnieszki Biedrzyckiej, pracownika Instytutu Historii PAN w Krakowie, której składamy gorące i szczere podziękowania.

*Feliks Kiryk, Roman Chyła, Sandomierz
– Kraków, sierpień 2019 r.*